

‘Ο καθρέφτης μέσα στον καθρέφτη. Η διαμόρφωση της εικόνας της ‘άλλης’

κοινότητας στα ελληνοκυπριακά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας’

Επιλογικές παρατηρήσεις μετά την ολοκλήρωση της διπλωματικής εργασίας στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης, στο Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας στη Φλώρινα, από τη φοιτήτρια Χαρίκλεια Στυλιανού.

Η εικόνα του άλλου όπως σχηματίζεται στα σχολικά εγχειρίδια έχει αποτελέσει αντικείμενο επισταμένης έρευνας τα τελευταία χρόνια, ιδιαίτερα όσον αφορά στη διδασκαλία της ιστορίας στα παιδιά, καθώς εντοπίστηκε η ανάγκη αλλαγής του τρόπου που γίνεται αυτή η διδασκαλία από τη δεκαετία του 50 κιόλας, ενώ οι προσπάθειες για την ικανοποίηση αυτής της ανάγκης εντάθηκαν μετά την πτώση του τείχους του Βερολίνου κατά τη δεκαετία του 90¹ και σχηματοποιούνται πια στα πλαίσια της *Νέας Ιστορίας*, τα χαρακτηριστικά της οποίας κωδικοποιούνται από τον P. Burke σε αντιπαραβολή με τα χαρακτηριστικά της παλιάς ιστορίας.

Αναφέρουμε επιγραμματικά ότι στα πλαίσια της νέας ιστορίας, η βαρύτητα μετατοπίζεται πλέον στις δομές της ιστορικής αφήγησης αντί στην αφήγηση γεγονότων, στην οπτική του απλού ανθρώπου, αντί των σπουδαίων προσωπικοτήτων, στη γενικότερη ανθρώπινη δραστηριότητα, αντί στην πολιτική, στην παράθεση της πολυφωνίας, αντί στην αποδοχή της ύπαρξης αντικειμενικότητας στην αφήγηση ιστορικών γεγονότων κ.ο.κ.²

Η προσπάθεια απαλοιφής των εθνικιστικών στοιχείων από τα σχολικά εγχειρίδια έχει τις ρίζες της στην εποχή του Μεσοπολέμου, όταν η Κοινωνία των Εθνών ανέπτυξε σχετική δράση³, η οποία όμως δεν επέφερε ουσιαστικά αποτελέσματα. Την προσπάθεια αυτή ανανέωσε η Unesco μετά τη λήξη του Β’ Παγκοσμίου Πολέμου και η οποία συνεχίζεται μέχρι σήμερα⁴. Συγκεκριμένα όσον αφορά στη διδασκαλία της ιστορίας στο κυπριακό εκπαιδευτικό σύστημα, το Συμβούλιο της Ευρώπης, το οποίο αποτελεί επίσης παράγοντα ενασχόλησης με το θέμα των σχολικών εγχειριδίων της ιστορίας⁵, εγκαινίασε μια σειρά δραστηριοτήτων τον Ιούλιο του 2003 μετά από πρωτοβουλία του Γενικού Γραμματέα του.

Οι δραστηριότητες αυτές συνίστανται στην παρακολούθηση σεμιναρίων από εκπαιδευτικούς των δύο κοινοτήτων στην Κύπρο, στα πλαίσια των οποίων είναι δυνατή η ανταλλαγή απόψεων και ιδεών, αλλά και η παροχή πρακτικών τρόπων εργασίας μέσα στην τάξη έτσι ώστε να δημιουργηθεί ένα υπόβαθρο για μελλοντική συνεργασία⁶ μεταξύ των δύο κοινοτήτων. Αυτή η προσέγγιση εντάσσεται στα πλαίσια της νεότερης αντίληψης σχετικά με την επίλυση συγκρούσεων⁷, όπου εντοπίζεται η ανάγκη προπαρασκευής των κοινωνιών που είναι σε σύγκρουση έτσι ώστε να καταστούν ικανές να αποδεχτούν μία πιθανή λύση και όχι απλά να τους επιβληθεί μία λύση εκ των άνω⁸.

Στα πλαίσια αυτά η αλλαγή η οποία ζητείται να γίνει στη διδασκαλία της ιστορίας συνίσταται στην απομάκρυνση από την ιστορική αφήγηση που έχει ως επίκεντρο την εθνική ιστορία και βασίζεται στην ανάδειξη του θετικού εαυτού έναντι του αρνητικού άλλου και στην προσέγγιση της ιστορίας με στόχο την ανάδειξη και αποδοχή της διαφορετικότητας. Στα πλαίσια της σύγχρονης προσέγγισης της

ιστορίας το περιεχόμενο της διδασκαλίας πρέπει να αναδεικνύει την πολιτική και κοινωνική ιστορία, παγκόσμια και όχι σε στενά εθνικά όρια.

Έτσι πρέπει να προωθείται η κατανόηση μεταξύ των λαών και η αποφυγή του σχηματισμού στερεοτύπων ή φανατισμών όσον αφορά στην ερμηνεία ιστορικών γεγονότων. Ο βαθύτερος στόχος στον οποίο αποβλέπει η ευρωπαϊκή ένωση μέσω της προσπάθειας αλλαγής στη διδασκαλία της ιστορίας είναι η ενδυνάμωση της σταθερότητας και της ασφάλειας στην Ευρώπη⁹, αφού τα τελευταία χρόνια τα φαινόμενα βίας, μισαλλοδοξίας και εθνικών συγκρούσεων αυξήθηκαν σημαντικά¹⁰. Για να γίνει αυτό οι μαθητές πρέπει να εμπλακούν στη διαδικασία αναζήτησης των ανθρώπινων κινήτρων που φανερώνουν τις αιτίες των γεγονότων, έτσι ώστε να κατανοήσουν τη δική τους κουλτούρα και την κουλτούρα των άλλων, καταργώντας προκαταλήψεις και στερεότυπα που πιθανόν έχουν για κάποιους πολιτισμούς¹¹.

Έτσι η ιστορία και η διδακτική της είναι πλέον έννοιες που υποστηρίζουν την άμεση εμπλοκή του μαθητή και την πολυπρισματική θεώρηση του παρελθόντος, απορρίπτοντας την παρουσίαση των ιστορικών γεγονότων υπό μία και μόνη οπτική γωνία η οποία ως τώρα θεωρούνταν ως η μόνη σωστή, αφήνοντας στους μαθητές μόνο μία επιλογή: την παραδοχή και απομνημόνευσή της¹².

Η παρούσα έρευνα εστίασε στην εικόνα των Τούρκων και Τουρκοκυπρίων, όπως σχηματίζεται στα ελληνοκυπριακά εγχειρίδια ιστορίας για τις δύο τελευταίες τάξεις του δημοτικού σχολείου από την ίδρυση της Κυπριακής Δημοκρατίας μέχρι σήμερα. Ο λόγος που περιορίστηκε στους Τούρκους και Τουρκοκυπρίους είναι επειδή αποτελούν τον γείτονα, την κοινότητα με την οποία συμβίωναν οι Ελληνοκύπριοι και γενικά τον άλλο πάνω στον οποίο στηρίχτηκε κυρίως η οικοδόμηση της ελληνικής και ελληνοκυπριακής εθνικής ταυτότητας κατά τις τελευταίες δεκαετίες, αφού η κρατική, οργανωμένη εκπαίδευση αποτελεί το *αυτάρκες, συνεκτικό και καθολικό πεδίο εμπειρίας* που οδηγεί στην αντίληψη του εαυτού ως μέλους της φαντασιακής κοινότητας που αποτελεί το έθνος¹³.

Η Τουρκία αποτέλεσε, στην ελληνική και ελληνοκυπριακή ιστοριογραφία και διδασκαλία της ιστορίας, τον αντίποδα της Ελλάδας, με τρόπο ώστε τα θετικά χαρακτηριστικά να αποδίδονται στους Έλληνες και τα αρνητικά στους Τούρκους¹⁴, καλλιεργώντας ένα κλίμα μισαλλοδοξίας και σωβινισμού που μέρος του επιβιώνει μέχρι τις μέρες μας. Η τάση αυτή προέκυψε ως ανάγκη στα πλαίσια του ελληνικού κράτους κατά τις δεκαετίες που ακολούθησαν τους παγκόσμιους πολέμους έτσι ώστε να νομιμοποιηθεί η εξουσία πολιτικών σχημάτων που την είχαν σφετεριστεί και να αποσοβηθεί ο κομμουνιστικός κίνδυνος¹⁵ και εντάσσεται στη γενικότερη τάση της Ελλάδας να θεωρεί εαυτόν μονίμως απειλούμενο και αδικημένο¹⁶.

Στην περίπτωση της Κύπρου ο σχηματισμός της εικόνας του άλλου και η εθνική αφήγηση της ιστορίας ακολουθεί το πιο πάνω μοτίβο προσκρούοντας σε ακόμα περισσότερες δυσκολίες, αφού ασχολείται με θέματα που αφορούν τις δύο κύριες κοινότητες του νησιού, την ελληνοκυπριακή και την τουρκοκυπριακή, μετά τη μεταξύ τους σύγκρουση με κύριο χαρακτηριστικό την έλλειψη εμπιστοσύνης στον άλλο¹⁷.

Ο λόγος που έγινε η διερεύνηση της εικόνας των Τούρκων και Τουρκοκυπρίων σε βάθος χρόνου είναι για να παρατηρηθούν εκείνες οι διαφορές που φανερώνουν

τις αιτίες αυτής της αλλαγής κι έχουν να κάνουν με τις σχέσεις μεταξύ των δύο κοινοτήτων, αλλά και μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας, αφού οι δύο κοινότητες εξακολουθούν να θεωρούν εαυτούς προεκτάσεις της μητέρας πατρίδας. Γι' αυτό ακριβώς αναμενόταν οι αναφορές στα εγχειρίδια πριν από τις πρώτες συγκρούσεις μεταξύ των δύο κοινοτήτων και κυρίως πριν από το 1974 να είναι πιο θετικές απ' ότι στην περίοδο ακριβώς μετά τον πόλεμο του 1974, ενώ οι διακυμάνσεις ήταν εξίσου αναμενόμενες.

Αυτές οι προσδοκίες διαψεύστηκαν, αφού οι διαφορές στη φορά των αναφορών και στην εκπροσώπηση των κατηγοριών της έρευνας που σχηματίστηκαν κατά την επεξεργασία των δεδομένων ανάμεσα στα διερευνούμενα εγχειρίδια δεν ήταν στατιστικά σημαντικές, αφού οι αποκλίσεις ήταν πολύ μικρές. Πιθανότατα το γεγονός αυτό οφείλεται σε δύο αιτίες. Από τη μια, από την ίδρυσή της κιόλας, η Κυπριακή Δημοκρατία θεωρήθηκε από την ελληνοκυπριακή πλευρά ένα καθεστώς έξωθεν επιβεβλημένο και άδικο, αφού παραχωρούσε υπερβολικά δικαιώματα στους Τουρκοκυπρίους και αναμίγνυε την Τουρκία στα της Δημοκρατίας¹⁸.

Έτσι η απαίτηση του Μακαρίου για αναθεώρηση του Συντάγματος στα 1963 που σήμανε την έναρξη των διακοινοτικών συγκρούσεων και του διαχωρισμού των δύο κοινοτήτων αντιμετωπίστηκε από την ελληνοκυπριακή πλευρά ως κάτι απόλυτα φυσιολογικό, γεγονός που καταδεικνύει το κλίμα μέσα στο οποίο οι δύο κοινότητες κλήθηκαν να συνυπάρξουν αρμονικά και μας δίνει ενδείξεις σχετικά με την αντιμετώπιση της μίας κοινότητας από την άλλη, ακόμα και στο επίπεδο του περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων¹⁹ τα οποία ουσιαστικά παρουσιάζουν την περίοδο αυτή ως περίοδο δυσκολιών αποκλειστικά για την ελληνοκυπριακή πλευρά, επιρρίπτοντας την ευθύνη αποκλειστικά στην τουρκοκυπριακή²⁰.

Ένας ακόμα σημαντικός ανασταλτικός παράγοντας στην εξέλιξη της εικόνας των Τούρκων και Τουρκοκυπρίων στα ελληνοκυπριακά σχολικά εγχειρίδια ιστορίας για το δημοτικό σχολείο είναι το γεγονός ότι αυτά ακριβώς τα εγχειρίδια σπανίζουν, καθώς παραγκωνίστηκαν και εξακολουθούν να παραγκωνίζονται από τα αντίστοιχα ελληνικά, τα οποία διδάσκονται στο δημοτικό καταλαμβάνοντας το μεγαλύτερο μέρος του διδακτικού χρόνου που αφιερώνεται στο μάθημα της ιστορίας. Αυτή είναι πιθανότατα και η αιτία που τα ελληνοκυπριακά εγχειρίδια δεν ανανεώνονται αφού το εγχειρίδιο του Α. Πολυδώρου διδάσκεται σχεδόν αυτούσιο, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, από το 1976 μέχρι σήμερα, ανεβάζοντας το χρόνο ζωής του στα τριάντα δύο χρόνια, ενώ ο αποδεκτός χρόνος ζωής ενός εγχειριδίου κυμαίνεται στα 8-10 χρόνια.

Επομένως η εικόνα των Τούρκων και Τουρκοκυπρίων αναγκαστικά παρέμεινε στάσιμη, αφού το περιεχόμενο των εγχειριδίων παρέμεινε στάσιμο, μαζί με τη διάταξη της ύλης και τις διδακτικές μεθόδους που αυτή η διάταξη προωθεί. Είναι φανερό σε πολλές περιπτώσεις η ομοιότητα στην περιγραφή ίδιων γεγονότων ανάμεσα στα υπό διερεύνηση σχολικά εγχειρίδια που αφήνει να διαφανεί το ότι τα μεταγενέστερα εγχειρίδια πιθανότατα θεωρούνταν βελτιωμένες επανεκδόσεις των παλαιότερων και γράφονταν με βάση τα παλαιότερα, αποκλείοντας τις ριζικές αλλαγές στο περιεχόμενό τους.

Εξελικτικά οι αλλαγές που παρατηρήθηκαν ήταν η εγκατάλειψη της καθαρεύουσας στα νεότερα εγχειρίδια και η διάσπαση του περιεχομένου σε μικρότερες ενότητες, μικρότερες παραγράφους και μικρότερες προτάσεις. Επίσης στα

νεότερα εγχειρίδια γίνεται προσπάθεια στο τέλος κάθε ενότητας να περιλαμβάνονται ασκήσεις οι οποίες ουσιαστικά συνίστανται σε ασκήσεις εμπέδωσης περιεχομένου, ενώ οι ασκήσεις που αφορούν στην ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, ουσιαστικά αναλώνονται στη σύγκριση ιστορικών προσώπων και ιστορικών γεγονότων²¹, έτσι ώστε να διαφανεί η ιστορική συνέχεια του ελληνικού έθνους από τη μια, πίστη που διαπνέει αδιαμφισβήτητα όλα τα σχολικά εγχειρίδια που διερευνήθηκαν, και από την άλλη να σχηματιστούν εθνικά πρότυπα στα παιδιά δομημένα σε αντιδιαστολή με τους άλλους.

Τα χαρακτηριστικά αυτών των εγχειριδίων όπως προέκυψαν στα πλαίσια της διερεύνησης της εικόνας των Τούρκων και Τουρκοκυπρίων σε αυτά, συνοψίζονται στην τάση τους να περιγράφουν γεγονότα, κυρίως πολεμικά, να αναφέρονται σε ηρωικές μορφές του ελληνικού έθνους σε αντιδιαστολή με τους Τούρκους και να επικεντρώνονται στην αιτιολόγηση της ελληνικής εθνικής ιστορίας.

Όσον αφορά στο τελευταίο αυτό σημείο όπως έχει ειπωθεί πολλές φορές στα πλαίσια της παρούσας εργασίας κάθε φορά που περιγράφονται οι σχέσεις Τούρκων και Ελλήνων, οι δεύτεροι παρουσιάζονται σε μειονεκτική θέση, αφού προσπαθούν να προστατέψουν τους εαυτούς τους και τα πάτρια εδάφη από τους σφετεριστές, οι οποίοι έχουν τη δύναμη και τους σύμμαχους για να πετύχουν τους ύπουλους στόχους τους.

Με λίγα λόγια οι συγκρούσεις αυτές παίρνουν τη μορφή της μάχης του δίκαιου με το άδικο, όπου αυτοί που έχουν με το μέρος τους το πρώτο, και είναι φυσικά πάντα οι ομοεθνείς, καταφέρνουν να νικήσουν, υπερνικώντας τις δυσκολίες, παρά το ότι οι άλλοι έχουν ικανότερα υλικά μέσα ή έχουν με το μέρος τους ισχυρούς συμμάχους, φτάνοντας στο σημείο να νομιμοποιούνται όλες οι πράξεις βίας που η δική μας πλευρά διέπραξε έναντι των άλλων²².

Σε περιπτώσεις όπου οι εθνικοί αγώνες δεν ευοδώνονται, όπως στην περίπτωση του κυπριακού προβλήματος, τότε παραμένει η αίσθηση ότι ο αγώνας δεν έληξε και ότι τελικά θα δικαιωθεί. Έτσι, τα υπό διερεύνηση εγχειρίδια ιστορίας ουσιαστικά επικεντρώνονται στην ανάδειξη του ελληνικού έθνους και της συνέχειάς του διαμέσου των αιώνων περιορίζοντας την κυπριακή ιστορία στο ρόλο του αναπόσπαστου μέρους αυτού του έθνους. Το αποτέλεσμα είναι μέσα από τα εθνικιστικά ιδεολογήματα και τις παράγωγες μυθοπλασίες (που συχνά αποτελούνται από 'προκαταλήψεις, φόβους και ανησυχίες των παλαιότερων γενεών) να παράγεται η ελληνοκυπριακή κοσμοαντίληψη και ταυτότητα²³.

Τα χαρακτηριστικά αυτά των εγχειριδίων αφήνουν να διαφανεί και η εικόνα των Τούρκων και Τουρκοκυπρίων που δίνεται μέσα από αυτά. Καταρχήν ως σημειωθεί ότι οι Τούρκοι και Τουρκοκύπριοι σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις ταυτίζονται, κάτι που φανερώνει μια από τις μεγαλύτερες αδυναμίες της ελληνοκυπριακής ταυτότητας που συνίσταται στο να αποδεχτεί τους Τουρκοκύπριους ως ανθρώπους που έζησαν στην Κύπρο, θεωρώντας τους απλά ως απομεινάρια της οθωμανική διοίκησης στο νησί²⁴.

Με αυτό τον τρόπο δικαιολογείται η προσπάθειά της να ενώσει την Κύπρο με την Ελλάδα ή έστω να μονοπωλήσει τον χαρακτήρα του νησιού. Αυτή είναι η βαθύτερη αιτία της απαξίωσης των αιτημάτων της τουρκοκυπριακής πλευράς και της ανικανότητας που διατρέχει την ελληνοκυπριακή κοινότητα ακόμα και να τα

διαπραγματευτεί, ανικανότητα που τη χαρακτήρισε σε όλες τις κρίσιμες στιγμές της σύγχρονης ιστορίας της και που οφείλεται στο μόνιμο φόβο που τη διακατέχει ότι αν ακουστεί η άποψη της άλλης κοινότητας, τότε θα κινδυνέψει το εθνικό φρόνημα και η ταυτότητα της δικής μας κοινότητας²⁵.

Έτσι, οι Τουρκοκύπριοι αναφέρονται απαξιωτικά, κατηγορούνται για τη σημερινή έκρυθμη κατάσταση στο νησί και θεωρούνται υποχείρια της τουρκικής θέλησης. Αυτό σημαίνει ότι δε γίνεται κανένας διαχωρισμός μέσα στην κοινότητα, καμία αναφορά σε κινήματα, καμία αναφορά σε πρόσωπα που επιδίωξαν τη συνεννόηση ή την ειρήνη στο νησί. Τα μόνα πρόσωπα που αναφέρονται είναι Τούρκοι πασάδες στο νησί που προσπαθούσαν να εξαπατήσουν τον λαό για να πετύχουν περισσότερα πλούτη, αλλά προσέκρουαν στην αντίσταση του κλήρου που υποστήριζε όλο το λαό ή η σύγχρονη τουρκοκυπριακή ηγεσία της οποίας η αδιαλλαξία τονίζεται σε κάθε περίπτωση.

Με αυτό τον τρόπο μεταδίδεται από γενιά σε γενιά μία τραυματική αίσθηση θυματοποίησης στα πλαίσια της οποίας η απόρριψη του άλλου στηρίζει μια διαδικασία αντιπαράθεσης με αυτόν διακινώντας αρνητικά στερεότυπα και αυτοπαγιδεύοντας την κοινωνία που ζει υπό τέτοιες συνθήκες στο να έχει ανάγκη αυτή την αντιπαράθεση και μάλιστα να επενδύει σε αυτή, καταδικάζοντας κάθε μορφή διαλόγου και συμβιβασμού σε πράξη αδιανόητη, σε εθνική μειοδοσία²⁶.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η εξέγερση που έγινε από όλους τους κατοίκους του νησιού ενάντια στις τουρκικές αρχές και περιγράφηκε πιο πάνω υποβιβάζεται σε κίνημα υποκινούμενο από τον Τούρκο πασά έτσι ώστε να καταφέρει να περιορίσει τη δύναμη της κυπριακής Εκκλησίας. Η δύναμη της Εκκλησίας αναφέρεται σε πολλές περιπτώσεις, αλλά παρόλα αυτά σε όλα τα υπόλοιπα σημεία της περιγραφής της οθωμανικής διακυβέρνησης τονίζεται ότι αυτή ήταν άδικη απέναντι στους χριστιανούς και είχε μόνο στόχο τον πλουτισμό των τουρκικών αρχών εις βάρος των χριστιανών υπηκόων της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η στάση των αρχών αυτών απέναντι στους απλούς Τούρκους ή ακόμα και η στάση των πλούσιων χριστιανών απέναντι στο λαό διαφεύγει από αυτά τα εγχειρίδια²⁷. Έτσι η πολύπλοκη οθωμανική κοινωνία παρουσιάζεται μονόπλευρα και μονολιθικά, αφήνοντας την αίσθηση ότι όλοι οι χριστιανοί συνεργάζονταν έτσι ώστε να καταφέρουν να επιβιώσουν έναντι των αυθαιρεσιών στις οποίες προέβαιναν όλοι ανεξαιρέτως οι Τούρκοι.

Από τα στενά όρια που τέθηκαν στην εικόνα των Τούρκων και Τουρκοκυπρίων από τα υπό διερεύνηση εγχειρίδια φαίνεται να ξεφεύγει η εικόνα του σουλτάνου, αφού στην περιγραφή των γεγονότων, εκτός από αυτά της ελληνικής επανάστασης του 1821, ο σουλτάνος φαίνεται να παρασύρεται από τους αξιωματούχους του όταν δρα εναντίον των χριστιανών, ενώ σε πολλές περιπτώσεις σημειώνεται ότι με δική του επέμβαση διορθώθηκαν αδικίες που γίνονταν από τις αρχές εις βάρος των Ελλήνων υπηκόων του.

Το γεγονός αυτό προκαλεί ερωτηματικά. Στην περίπτωση των εγχειριδίων του Ν. Κληρίδη είναι πιθανόν να εξηγηθεί από το ότι ο θεσμός του βασιλιά ήταν ακόμα δημοφιλής, αλλά αυτό δεν εξηγεί την υποστήριξη προς το σουλτάνο που δίνεται στα υπόλοιπα εγχειρίδια, σε σημείο ώστε να αφήνεται στιγμιαία να διαφανεί η πολυπλοκότητα της οθωμανικής διακυβέρνησης, όπου και χριστιανοί κατείχαν

υψηλά αξιώματα. Αυτή η αποκάλυψη είναι τόσο καλά συγκαλυμμένη ώστε είναι μάλλον αδύνατο να το παρατηρήσουν τα παιδιά, στα οποία απευθύνονται αυτά τα εγχειρίδια, και να αντιληφθούν κάτι περισσότερο για την οθωμανική αυτοκρατορία.

Όπως έχει σημειωθεί πολλές φορές η εικόνα των Τούρκων και Τουρκοκυπρίων προκύπτει μέσα από την περιγραφή πολεμικών συγκρούσεων, κατακτήσεων και βίαιων συμπεριφορών απέναντι στους Έλληνες. Τα πρόσωπα που δρουν είναι συνήθως αλαζόνες, άδικοι και αποφασισμένοι να χρησιμοποιήσουν κάθε μέσο για να φτάσουν στον σκοπό τους. Οι στιγμές που αυτά τα πρόσωπα περιγράφονται θετικά έχουν να κάνουν με την αναγνώριση και αποδοχή της ανωτερότητας των Ελλήνων πολεμιστών ή με την παροχή βοήθειας προς τους Έλληνες.

Μοναδική εξαίρεση αποτελούν οι δύο αναφορές στις καλές σχέσεις των δύο κοινοτήτων του νησιού που σχολιάστηκαν πιο πάνω²⁸. Δυστυχώς αυτές οι αναφορές είναι αποσπασματικές και δε γνωρίζουν συνέχεια σε οποιοδήποτε άλλο σημείο των εγχειριδίων που διερευνήθηκαν, αν και με βάση αυτές θα μπορούσε να γίνει μια εκτενής παρουσίαση της ζωής στο νησί πριν την εμφάνιση των εθνικισμών των δύο κοινοτήτων που οδήγησε στο διαχωρισμό και στη σύγκρουσή τους με μαθηματική ακρίβεια, έτσι ώστε τα παιδιά να αντιληφθούν ότι η σημερινή κατάσταση δεν είναι ούτε φυσική ούτε αδύνατον να αλλάξει.

Η ίδια εικόνα σχηματίζεται και στα πλαίσια της κατηγορίας εσωτερική κατάσταση, όπου το νομοθετικό σύστημα, το σύστημα διοίκησης και φορολογίας, αλλά και η δικαιοσύνη στα πλαίσια της οθωμανικής αυτοκρατορίας περιγράφονται αρνητικά, τονίζοντας συνεχώς ότι δεν ήταν αξιοκρατικά και ότι συνήθως οι αποφάσεις λαμβάνονταν εις βάρος των χριστιανών. Δε σημαίνει απαραίτητα ότι ίσχυε το αντίθετο, ότι δηλαδή τα πάντα στην οθωμανική αυτοκρατορία λειτουργούσαν αξιοκρατικά, αλλά αυτή η περιγραφή δίνει μια μονοδιάστατη εικόνα εμποτισμένη με αρνητικές αναφορές, σε πλήρη αντίθεση με τις προγενέστερες περιγραφές της, ελληνοποιημένης, βυζαντινής αυτοκρατορίας²⁹, η οποία για την ελληνική εθνική ιστορική αφήγηση αποτελεί τον ένα από τους τρεις σταθμούς του ελληνικού έθνους μέσα στο χρόνο³⁰.

Άλλωστε το γεγονός ότι η εικόνα των Τούρκων δίνεται μέσω της αντιπαράθεσής τους με τους Έλληνες γίνεται φανερό από το ότι μία από τις υποκατηγορίες με τον μεγαλύτερο αριθμό αναφορών ήταν η υποκατηγορία στάση απέναντι στους Έλληνες. Αντίθετα, υποκατηγορίες που παραθέτουν πληροφορίες σχετικά με την κοινωνική διάρθρωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας, το σύστημα διαδοχής, τη γλώσσα, τον πολιτισμό και τη θρησκεία των Οθωμανών συγκεντρώνουν τις λιγότερες αναφορές, ενώ ακόμα και αυτές που συμπεριλαμβάνουν ως επί το πλείστον είναι αρνητικές, αφήνοντας τα παιδιά με την αίσθηση της ανωτερότητας του ελληνικού πολιτισμού έναντι του τουρκικού.

Ας μην ξεχνάμε ότι ακόμα και στην κατηγορία όπου περιλήφθηκαν οι αναφορές στη δράση Ελλήνων και στη στάση τους έναντι στους Τούρκους, τα εγχειρίδια φαίνεται να τηρούν τις γενικότερες αρχές τους, επικροτώντας συμπεριφορές κατά τις οποίες πρόσωπα ή ο λαός αντιμετωπίζουν περιφρονητικά τους Τούρκους, τους αντιστέκονται με κάθε τρόπο και τους εξουδετερώνουν, με μόνη εξαίρεση την αναφορά στο εγχειρίδιο του Α. Τσουντα όπου σημειώνει τις σφαγές των

Τούρκων αμάχων που έγιναν από τους Έλληνες κατά την κατάληψη της Τρίπολης στη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης του 1821.

Είναι απογοητευτικά τα συμπεράσματα στα οποία μας οδηγεί αυτή η έρευνα, αφού η εικόνα που τελικά σχηματίζουν τα παιδιά για τους Τούρκους και Τουρκοκυπρίους ξεκινά από το πρώτο εγχειρίδιο έχοντας αρνητική χροιά και καταλήγει στο τελευταίο, χρονικά, εγχειρίδιο παραμένοντας αρνητική. Έτσι μέσα στα πενήντα σχεδόν χρόνια ζωής της Κυπριακής Δημοκρατίας, κάτι τόσο σημαντικό, όπως είναι η εικόνα του γειτονικού λαού, αλλά και της κοινότητας με την οποία κληθήκαμε και κάποια στιγμή θα ξανακληθούμε να συμβιώσουμε, έχει παραμείνει αναλλοίωτα αρνητική και ανακριβής, εξυπηρετώντας πολιτικές και εθνικές σκοπιμότητες και παραβλέποντας τις σύγχρονες απαιτήσεις του κόσμου στον οποίο ζούμε, αφήνοντας να διαφανούν τάσεις της κυπριακής κοινωνίας που μπορούν να χαρακτηριστούν ρατσιστικές, αφού όπως σημειώνεται από τον Β. Anderson αυτή η επιμονή στον σχεδόν παθολογικό χαρακτήρα του εθνικισμού, στις ρίζες του στο φόβο και στο μίσος για τον Άλλο φανερώνει τη συγγενεία του με τον ρατσισμό³¹.

Αυτή η αλυσίδα των ελληνοκυπριακών σχολικών εγχειριδίων ιστορίας αναμένεται να εμπλουτιστεί με νέα εγχειρίδια για τις δύο τελευταίες τάξεις του δημοτικού σχολείου, κάτι που έχει ήδη γίνει για την τρίτη και τετάρτη τάξη. Το μείζον θέμα σε αυτή την περίπτωση είναι κατά πόσο αυτά τα σχολικά εγχειρίδια θα καταφέρουν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των καιρών και να ξεφύγουν από την εικόνα που είχαν μέχρι σήμερα, βασισμένα σε νέες βάσεις και με στόχο την ανάδειξη της ιστορίας των δύο λαών με τα θετικά και τα αρνητικά σημεία της, έτσι ώστε οι νέες γενιές να καταφέρουν να ξεφύγουν από τα στερεότυπα που κατατρέχουν τις παλαιότερες.

Αυτό που απαιτείται πλέον από τα σύγχρονα εγχειρίδια δεν είναι να παρουσιάζουν την ιστορία ωραιοποιημένη, αποδίδοντας συνεχώς ευθύνες στη δική μας πλευρά και απορρίπτοντας της ευθύνες των άλλων, ούτε να αποσιωπούνται θέματα ευαίσθητα για τις σχέσεις μεταξύ των λαών³². Η σύγχρονη απαίτηση είναι να παρουσιάζεται η ιστορία πολυπρισματικά, έτσι ώστε τα παιδιά να αντιληφθούν τα πολλαπλά αίτια και τις πολλαπλές ερμηνείες ενός ιστορικού γεγονότος και να είναι απαλλαγμένα από στερεότυπα και φανατισμό έναντι των άλλων λαών³³. Το αίτημα μετατοπίζεται πλέον από την αφήγηση μιας αντικειμενικής ιστορίας προς την αφήγηση της ιστορίας από πολλές οπτικές γωνίες, έτσι ώστε τα παιδιά να αναπτύξουν κριτική σκέψη και ένα φάσμα διανοητικών, ηθικών και συναισθηματικών δεξιοτήτων, απαραίτητο για την ανάπτυξη ιστορικής παιδείας³⁴.

Ολοκληρώνοντας την παρούσα εργασία θα ήθελα να παραθέσω ως κατακλείδα αυτούσιο ένα απόσπασμα από την ομιλία του Güiven Uludağ που έγινε στα πλαίσια των σεμιναρίων του Συμβουλίου της Ευρώπης για τη διδασκαλία της ιστορίας στην Κύπρο, τον Νοέμβριο του 2004:

‘Οι Κύπριοι έζησαν πόνο και χαρά μαζί μέχρι τη δεκαετία του 1950. Οι γενεές, οι οποίες έζησαν μεταξύ του 1950 και του 1970 πολέμησαν μεταξύ τους. Οι γενεές, όμως, που έζησαν μεταξύ του 1970 και του 1990 μεγάλωσαν χωρίς να γνωρίζουν τίποτα η μια για την άλλη και καθημερινά απομακρύνονται ολοένα και περισσότερο η μια από την άλλη. Οι γενεές της νέας χιλιετηρίδας θέλουν κάτι

διαφορετικό. Πιστεύουν ότι οι συγκρούσεις μπορούν να επιλυθούν με κοινό διάλογο αντί με πολέμους· θέλουν και πρέπει να μάθουν η μία για την άλλη³⁵.'

¹ Συμβούλιο της Ευρώπης 'Πολυπρισματική θεώρηση στη διδασκαλία και μάθηση της ιστορίας. Παρουσιάσεις Σεμιναρίων και υλικό βιωματικών εργαστηρίων. Λευκωσία, Κύπρος, 24-27 Νοεμβρίου 2004', εκδ. Pc's Printways, Λευκωσία 2005, σ.2 & ο Γ. Κόκκινος παραθέτει αυτούσιες τις οδηγίες του Συμβουλίου της Ευρώπης για το μάθημα της ιστορίας στο: Γ. Κόκκινος 'Από την ιστορία στις ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σ. 443-452.

² Δ. Σ. Μαξούρης 'Η μετατόπιση της ελληνικής σχολικής ιστοριογραφίας' σ.130, στο: Α. Π. Ανδρέου (επιμ.) 'Η διδακτική της ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια', εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2008, σ. 129-156.

³ Κ. Θ. Μπониδης 'Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας. Διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις', εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σ.17-20.

⁴ Κ. Θ. Μπониδης 'Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας. Διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις', εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σ.21-26.

⁵ Ο.π., σ.26-27.

⁶ Συμβούλιο της Ευρώπης 'Πολυπρισματική θεώρηση στη διδασκαλία και μάθηση της ιστορίας. Παρουσιάσεις Σεμιναρίων και υλικό βιωματικών εργαστηρίων. Λευκωσία, Κύπρος, 24-27 Νοεμβρίου 2004', εκδ. Pc's Printways, Λευκωσία 2005, σ.3

⁷ Για περισσότερες λεπτομέρειες στο: Α. Herakleides 'The 55 year Cyprus debacle: a bird's eye view', p.71 in: 'The Cyprus review', vol.15(2), ed. Intercollege, Nicosia 2003, pp.65-80 & K. Yennari 'Building bridges in Cyprus. The role of the European union in the reconciliation of the two communities' pp.87-88 in: 'The Cyprus review', vol. 15(2), ed. Intercollege, Nicosia 2003 pp.81-101.

⁸ Μ. Χατζηπαύλου – Τριγώρη 'Επαναπροσέγγιση: η σκέψη πέρα από τη διχοτόμηση', σ.83-84 στο: 'Σύγχρονα Θέματα. Τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας. Αφιέρωμα Κύπρος', τ.68-69-70, εκδ. Liber, Αθήνα 6/1998-3/1999, σ.83-92. Μια πρώτη ανάλυση των αποτελεσμάτων αυτής της προσπάθειας επαναπροσέγγισης των δύο κοινοτήτων γίνεται στο: C. Webster 'Greek Cypriot perspectives on interacting with Turkish Cypriots' in: 'The Cyprus review', vol.17(1), ed. Intercollege, Nicosia 2005, pp.79-92.

⁹ Συμβούλιο της Ευρώπης 'Πολυπρισματική θεώρηση στη διδασκαλία και μάθηση της ιστορίας. Παρουσιάσεις Σεμιναρίων και υλικό βιωματικών εργαστηρίων. Λευκωσία, Κύπρος, 24-27 Νοεμβρίου 2004', εκδ. Pc's Printways, Λευκωσία 2005, σ.12.

Κάτι τέτοιο υπονοεί και την προσπάθεια ελέγχου των εκπαιδευτικών συστημάτων των ευρωπαϊκών κρατών με στόχο τον έλεγχο της αύξουσας διασποράς κεφαλαίων στον διεθνή χώρο και την επίταση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας. Στο: Μ. Αδάμου Ράση 'Η ελληνική εκπαίδευση των απαρχών του 21^{ου} αιώνα ως δημόσιο μορφωτικό αγαθό', σ.468-470, στο: Α. Π. Ανδρέου (επιμ.) 'Η διδακτική της ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια', εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2008, σ.465-510.

¹⁰ Α. Φραγκουδάκη - Θ. Δραγώνα (επιμ.) '«Τι είν' η πατρίδα μας;» Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση', εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ.17

¹¹ J. Sebba 'Ιστορία για όλους. Διδακτικές προσεγγίσεις για το μάθημα της Ιστορίας στο Δημοτικό και το Γυμνάσιο.', εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2000, σ.57-58.

¹² C. Makriyianni & C. Psaltis 'The teaching of history and reconciliation' p.45, *The Cyprus Review*, vol.19:1, spring 2007, pp.43-69

¹³ Β. Anderson 'Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού', μτφ. Π. Χαντζαρουλα, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ.182, 201

¹⁴ Όπως σημειώνει ο Α. Ηρακλείδης, η αντιμετώπιση των Τούρκων στην ελληνική εθνική ιστοριογραφία, που μεταφέρεται και στα υπό διερεύνηση εγχειρίδια, χαρακτηρίζεται από δαιμονοποίηση και απόρριψη κάθε επιρροής, συνάφειας ή ομοιότητας μαζί τους, στο: Α. Ηρακλείδης 'Η Ελλάδα και ο «εξ ανατολών κίνδυνος»', εκδ. Πόλις, Αθήνα (2004)³, σ.67.

¹⁵ Μ. Αδάμου - Ράση 'Η ιστορία της ιστορίας και οι ιδεολογικοί άξονες της διδακτικής της στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο', σ.7, στο: <http://www.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/adamou.htm>

¹⁶ Βλ. σχετικά στο: Γ. Κόκκινος 'Μεταξύ μελαγχολίας και εξέγερσης', σ.42, στο: Α. Π. Ανδρέου (επιμ.) 'Η διδακτική της ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια', εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2008, σ.21-68

¹⁷ C. Makriyianni & C. Psaltis 'The teaching of history and reconciliation' pp.43, *The Cyprus Review*, vol.19:1, spring 2007, pp.43-69 & Ν. Κιζιλγιουρέκ 'Το τείχος μας. Ένας καθρέφτης' στο: 'Σύγχρονα Θέματα. Τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας. Αφιέρωμα Κύπρος', τ.68-69-70, εκδ. Liber, Αθήνα 6/1998-3/1999, σ. 117-118.

¹⁸ Αντίθετα το γεγονός ότι αναμίγνυε εξίσου και την Ελλάδα θεωρήθηκε ως απαραίτητη εγγύηση προστασίας.

¹⁹ Σε αυτό το σημείο οφείλω να υπενθυμίσω ότι δεν κατέστη δυνατή η διερεύνηση αυτής της εικόνας πριν από την πρώτη σύγκρουση των δύο κοινοτήτων, καθώς τα εγχειρίδια του Ν. Κληρίδη που διδάσκονταν κατά τη δεκαετία του 1960 και συμπεριλήφθηκαν στην έρευνα είναι εκδόσεις του 1967 το ένα, και χωρίς χρονολογία το άλλο, έτσι ώστε είναι πιθανόν να έγιναν αναπροσαρμογές στο περιεχόμενό τους μετά το 1963.

²⁰ Yiannis Papadakis 'History education in divided Cyprus: A comparison of Greek Cypriot and Turkish Cypriot School-books on the 'History of Cyprus'', Edt. Prio Report 2/2008, p.9.

²¹ Για παράδειγμα στο τέλος του κεφαλαίου όπου ο Α. Πολυδώρου περιγράφει με τα μελανότερα χρώματα τη διοίκηση του πασά της Κύπρου Κουτσιούκ Μεχμέτ, υπάρχει η ερώτηση 'Ποια η γνώμη σας για τον Κουτσιούκ Μεχμέτ;' Στο: Α. Π. Πολυδώρου 'Ιστορία της Κύπρου για την Ε' και Στ' Δημοτικού', εκδ. Πρίντκο Λτδ, Λευκωσία 1976, σ.85. Ανάλογο παράδειγμα υπάρχει και στο εγχειρίδιο του Α. Τσουντα όπου μετά την περιγραφή της ηρωικής στάσης του αρχιεπισκόπου Κύπρου Κυπριανού έναντι των απαιτήσεων του πασά Κουτσιούκ Μεχμέτ οι μαθητές καλούνται να δραματοποιήσουν 'το διάλογο μεταξύ Αρχιεπισκόπου Κυπριανού και Κουτσιούκ Μεχμέτ' στο: Α. Τσουντας 'Ιστορία των νεώτερων χρόνων. Τάξη Στ' Δημοτικού', χ.ε., Λευκωσία 1981, σ.50. Ένα ακόμα χαρακτηριστικό παράδειγμα εντοπίζεται στο εγχειρίδιο του Μ. Τροκούδη όπου μετά την ολοκλήρωση της περιγραφής της κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης από του Οθωμανούς Τούρκους υπάρχει η άσκηση: Χαρακτηρίστε τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο και το Μωάμεθ Β', στο: Μ. Χ. Τροκούδης 'Ρωμαϊκή & Βυζαντινή Ιστορία. Ιστορία Ε' Δημοτικού', εκδ. ΘΕΟΠΡΕΣΣ ΛΤΔ, Λευκωσία χ.χ., σ.141

²² Ν. Κιζιλγιουρέκ ' «Το τείχος μας» ένας καθρέφτης' στο: 'Σύγχρονα Θέματα. Τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας. Αφιέρωμα Κύπρος', τ.68-69-70, εκδ. Liber, Αθήνα 6/1998-3/1999, σ. 117-118.

²³ Κ. Β. Μαυράτσας 'Εθνική ταυτότητα και καθημερινή ζωή. Από την Εθνική Θεωρία στο Εθνικό Φρόνημα των Ελληνοκυπρίων' σ.71, στο: 'Σύγχρονα Θέματα. Τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας. Αφιέρωμα Κύπρος', τ.68-69-70, εκδ. Liber, Αθήνα 6/1998-3/1999, σ.65-76

²⁴ Μ. Χατζηπαύλου – Τριγιώργη 'Επαναπροσέγγιση: η σκέψη πέρα από τη διχοτόμησή', σ.90 στο: 'Σύγχρονα Θέματα. Τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας. Αφιέρωμα Κύπρος', τ.68-69-70, εκδ. Liber, Αθήνα 6/1998-3/1999, σ.83-92

²⁵ Συμβούλιο της Ευρώπης 'Πολυπρισματική θεώρηση στη διδασκαλία και μάθηση της ιστορίας. Παρουσιάσεις Σεμιναρίων και υλικό βιωματικών εργαστηρίων. Λευκωσία, Κύπρος, 24-27 Νοεμβρίου 2004', εκδ. Pc's Printways, Λευκωσία 2005, σ.23

²⁶ Α. Ηρακλείδης 'Κυπριακό: Η άλυτη διένεξη;' σ.97 στο: 'Σύγχρονα Θέματα. Τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας. Αφιέρωμα Κύπρος', τ.68-69-70, εκδ. Liber, Αθήνα 6/1998-3/1999, σ.93-107.

²⁷ Βλ. σχετικά: Σ. Αναγνωστοπούλου 'Η Εκκλησία της Κύπρου και ο εθναρχικός της ρόλος. Η 'Θρησκευτικοποίηση' της 'κυπριακής' πολιτικής δράσης: Ένωση.' στο: 'Σύγχρονα Θέματα. Τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας. Αφιέρωμα Κύπρος', τ.68-69-70, εκδ. Liber, Αθήνα 6/1998-3/1999, σ. 198-227.

²⁸ Βλ. το υποκεφάλαιο 4.6. **Πώς παρουσιάζονται οι Τουρκοκύπριοι.**

²⁹ Αυτή η τάση αποτελεί τη φαντασίωση της ομοιογενούς κοινότητας η οποία αποκλείει την αποδοχή της πολυπολιτισμικότητας της οθωμανικής αυτοκρατορίας στο: Θ. Δραγώνα "όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης", σ.95 στο: Α. Φραγκουδάκη - Θ. Δραγώνα (επιμ.) ' «Τι είν' η πατρίδα μας;» Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση', εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ.72-105.

³⁰ Σ. Κασίδου 'Σχολική ιστορία: ιστοριογραφικές κατασκευές και συλλογικοί μύθοι. Το παράδειγμα των σχολικών εγχειριδίων ιστορίας του δημοτικού σχολείου' στο: www.nured.uowm.gr/pg/index.php?

[download=Kasidou.pdf](#) & Σ. Κασίδου 'Οι ιδεολογικές ασυνέχειες της εθνικής συνέχειας: Η διερεύνηση των ενστερνισμένων απόψεων για το τρίσημο της ελληνικής ιστορίας σε μαθητές της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης', αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Φλώρινα 2004, σ.vi-viii

Α. Φραγκουδάκη '«Απόγονοι» Ελλήνων «από τη μυκηναϊκή εποχή»: η ανάλυση των εγχειριδίων ιστορίας', σ. 397-398 στο: Α. Φραγκουδάκη - Θ. Δραγώνα (επμ.) '«Τι είν' η πατρίδα μας;» Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση', εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ.344-400.

³¹ Β. Anderson 'Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού', μτφ. Π. Χαντζαρουλα, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ.213.

³² Συμβούλιο της Ευρώπης 'Πολυπρισματική θεώρηση στη διδασκαλία και μάθηση της ιστορίας. Παρουσιάσεις Σεμιναρίων και υλικό βιωματικών εργαστηρίων. Λευκωσία, Κύπρος, 24-27 Νοεμβρίου 2004', εκδ. Pc's Printways, Λευκωσία 2005, σ.3

³³ Αυτές είναι οι βασικές αρχές της διδασκαλίας της ιστορίας όπως περιλαμβάνονται στη Σύσταση του Συμβουλίου της Ευρώπης που έγινε το 2001, στο: Συμβούλιο της Ευρώπης 'Πολυπρισματική θεώρηση στη διδασκαλία και μάθηση της ιστορίας. Παρουσιάσεις Σεμιναρίων και υλικό βιωματικών εργαστηρίων. Λευκωσία, Κύπρος, 24-27 Νοεμβρίου 2004', εκδ. Pc's Printways, Λευκωσία 2005, σ.9-10

³⁴ Γ. Κόκκινος & Π. Γατσωτής 'Η χαρτογράφηση των ερευνητικών πεδίων της Διδακτικής της Ιστορίας στην Ελλάδα', σ.390, στο: Α. Π. Ανδρέου (επμ.) 'Η διδακτική της ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια', εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2008, σ.363-388.

³⁵ Güiven Uludağ 'Σχολικά εγχειρίδια και εκπαιδευτικό υλικό για το μάθημα της ιστορίας στην Κύπρο: παρόν και μέλλον' στο: Συμβούλιο της Ευρώπης 'Πολυπρισματική θεώρηση στη διδασκαλία και μάθηση της ιστορίας. Παρουσιάσεις Σεμιναρίων και υλικό βιωματικών εργαστηρίων. Λευκωσία, Κύπρος, 24-27 Νοεμβρίου 2004', εκδ. Pc's Printways, Λευκωσία 2005, σ.30